

Nagy József¹

Dante és a jog határai²

Justin Steinberg
Dante e i confini del diritto
Roma: Viella, 2016.

Justin Steinberg, a University of Chicago italianisztika professzora 2013-ban közölte jelen kötet angol nyelvű előzményét (*Dante and the limits of the law*, Chicago: The University of Chicago Press). Steinberg, az amerikai Dante-kutatások jelentős képviselője, e munkájával ahhoz az utóbbi két évtizedben előtérbe került trendhez kapcsolódik, mely trend szemléletének megfelelően Dante Alighieri életművét interdiszciplináris megközelítésben, többek közt a középkori politika- és jogelmélet, zenetudomány és orvostudomány figyelembevételével célszerű elemezni. Természetesen a Dante-kutatásokban legkésőbb a XIX. századtól kezdve tetten érhető egyfajta interdiszciplináris megközelítés (hiszen Alighieri életműve a késő-középkori irodalom/költészet, teológia és filozófia metszéspontjain bontakozott ki), de a fentebb említett területek (tehát a jog-, a zene- és az orvostudomány) jelentőségének hangsúlyozása a profetikus költő munkásságában mindenképp új fordulatot jelent a nemzetközi dantisztikában. Egy fontos mű, melynek szerzője – komoly filológiai kutatások alapján – azt bizonyítja, hogy a középkori zeneelmélet Alighieri műveiben, kiváltképp az *Isteni Színjátékban* (ugyanakkor értekezés formájában a *Vendégség* című traktátusban is) releváns tényező (valamint annak részletes magyarázata, hogy milyen értelemben tekinthető annak), Chiara Cappuccio 2014-ben közölte, Alighieri zeneelméleti relevanciáját tágabb középkori kontextusba helyező munkája: „*De sono humano in sermone*”. *Lessico e idee musicali nella letteratura medievale italiana* [„Az emberi hangról a beszédben”. *Zenei szókészlet és zenei eszmék a középkori olasz irodalomban*] (Napoli: Editoriale Scientifica; ld. az alulírott olasz nyelvű recenzióját e munkáról in *Dante Füzetek* 12. (on-line) [2015], pp.215-223).

Dante életművének politika- és jogelméleti jelentőségét Steinbergen kívül több más szerző vizsgálja (így az alulírott is, többek közt a *Dante és Vico. Dante politikai teológiája. Fejezetek a Dante-recepció történetéből* című, 2017-ben közölt monográfiájában). Olaszországban Diego Quaglioni, valamint Claudia Di Fonzo igen figyelemre méltó eredményeket mutatott fel e kutatási területen, utóbbi a *Dante e la tradizione giuridica* című munkájában (Roma: Carocci, 2016; ld. az alulírott angol nyelvű recenzióját e műről in *Forum Italicum*, vol. 51 [2017], n. 3, pp.814-816). Quaglioni jogászprofesszor, aki az irodalomtudomány, valamint a jog- és politikafilozófia területén is jelentős teljesítményt produkált, többek közt a közelmúltban két kötetben közölt „kisebb” Dante-művek közül a második kötetben napvilágot látott politikai traktátus, a *Monarchia (Az egyeduradalom)* bevezető tanulmányában (Quaglioni, *Introduzione*, in Dante Alighieri, *Opere*, vol. II [a cura di Marco Santagata], Milano: Mondadori, 2014, pp.807-883).

Steinberg könyvének már önmagában a felépítése is igen érdekes, a bevezetést követő négy fejezet (melyet rövid konklúzió zár) egy-egy latin kulcsfogalom köré épül: (1.) „A jog alatt: *Infamia* [megbélyegzés/megbecstelenítés/becsülettől való megfosztás]”; (2.) „A jogon túl: *Arbitrium* [döntés/ítélet]”; (3.) „A jog felett: *Privilegium* [előjog/kiváltság]”; (4.) „A jog

¹ Tudományos munkatárs, ELTE BTK Olasz Tanszék (josefnagy2004@yahoo.com).

² Jelen munka a K124514 számú NKFIH-pályázat támogatásával készült.

mellett: *Pactum* [szerződés/egyezség]”. Mint előszavában magyarázza a szerző, e jogi kulcsfogalmak elemzése révén tárja fel Dante jogelméleti koncepciójának egyes releváns elemeit. Az *infamia* vizsgálatával a személyes hírnév/megbecsülés szerepét, az *arbitrium*-éval a mérlegelési jogkör témáját, a *privilegium*-éval a személyre szóló kivételezés kérdését, végül a *pactum*-éval az informális megegyezés/szerződés által alkotott keretek tematikáját lehet körüljárni a középkori jogrendszerben. E jogi fogalmak kulcsfontosságúak az *Isteni Színjáték* első két részében (*Pokol, Purgatórium*). Az első fejezetben tehát a megbélyegzés/megbecstelenítés középkori jogi intézményeinek azon megjelenítési módját elemzi Steinberg, amely az *Isteni Színjáték*ban tetten érhető. A második fejezetben a jog (valamint ezzel szoros összefüggésben az interpretáció) kreatív aspektusait vizsgálja a szerző, kitérve Dante – jogi fogalmakkal is leírt – megkoronázásának a jelenetére a Purgatórium csúcán: Ernst H. Kantorowicz interpretációjának megfelelően ezzel Dante (politikai értelemben) szuverénként nyilatkozott meg, Steinberg – cáfolva Kantorowicz e felfogását – Dantét itt speciális jogi keretek közt létező költő-fejedelemként jeleníti meg. A harmadik fejezet az *Isteni Színjáték*nak egy alapvető aspektusára utal: Dante, a zarándok, a fiktív költeményben privilegizált státuszban járja be a túlvilág régióit. A negyedik fejezetben a középkori (gazdasági ill. politikai) szerződéselméleteknek az *Isteni Színjáték*ban is azonosítható egyes releváns aspektusaira reflektál Steinberg (pp.15-19).

Az első, tehát az *infamia*-t körüljáró fejezetben Steinberg egyebek mellett Dante számkivetettségének jogi aspektusait járja körül. Ismert, hogy Dante Alighieri – aki 1300-ban Firenze prior-a, tehát a városállam egyik vezetője volt – a firenzei fehér és fekete guelf párt közti konfliktus egyik áldozata volt. E konfliktus a korabeli Itáliában (és Európában) a császárság és pápaság konfliktusának egy lehetséges megjelenési formája volt. A korábban a guelf (pápa-párti) és ghibellin (császárpárti) politikai erők közti harc Firenzében a XIII-XIV. század fordulójára az (e fenti kettő közül) egyedül fennmaradt guelf párt két része, a fehér guelf (a császár hatalmát is komolyan figyelembe vevő pápa-melletti [cezaropapista]) és a fekete guelf (a kizárólagos pápai hatalmat favorizáló [hierokrata]) pártok közt folytatódott. Dante a fehér guelf csoporthoz kötődött politikailag. Priorátusa alatt több fekete-guelf vezetőt kiutasított Firenzéből, akik – ennek okán –, meghaladva az egyszerű politikai antagonizmust, természetesen Alighieri ill. a fehér guelfek halálos ellenségeivé váltak. VIII. Bonifác pápa a két párt közti konfliktus enyhítése/megszüntetése végett bízta meg katonai beavatkozással Valois-i Károly francia herceget: e beavatkozás megelőzése okán ment 1301 őszén Alighieri két további küldöttel firenzei követként Rómába, VIII. Bonifáchoz. A diplomáciai misszió nem járt sikerrel, mivel VIII. Bonifác nem volt érdekelt a két firenzei párt közti konfliktus pacifikálásában. Így 1301 november elején (míg tehát a Dante által vezetett *követség* még Rómában tartózkodott) Károly herceg 500 emberével bevonult Firenzébe, elvileg békéltető szerepben. Ugyanakkor kíséretében volt Corso Donati és sok más, korábban száműzött fekete guelf személyiség, akik – az erőszakos cselekményeiken túl – elmozdították a hivatalban levő priorokat és helyükre a sajátjaikat helyezték. Dante számára ez végzetes volt, mivel őt és négy másik fehér guelf-vezetőt korrupcióval (többek közt sikkasztással, csalással, zsarolással) vádoltak, és mivel Alighieri nem volt hajlandó visszatérni Firenzébe a római követségből, távollétében súlyosan megbírságotlák és száműzték. Mindezt szabályosan lebonyolított jogi eljárások révén tette az új firenzei hatalom Dante és társai ellen: látható, hogy a már említett kategóriák közül az *infamia*, tehát a megbecstelenítés ill. megbélyegzés esete ez.

Az, hogy Alighieri nem fogadta el Firenze új uraitól az amnesztiát (melynek feltétele lett volna Dante részéről azon bűnök beismerése, melyekkel vádolták – s így tehát a megbecstelenítés –, miáltal ezen amnesztia ára Dante számára értelemszerűen a közmegvetés lett volna), nem pusztán a politikus-költő büszkeségével, hanem azzal magyarázható, hogy – elítélését követően, száműzetésben – Dante a jogi értelemben vett igazságosságért folytatandó küzdelemre is tette fel az életét és ennek szellemében írta meg főművét, az *Isteni Színjátékot*,

ahogy minderről a „Firenzei barátjának” címzett *XII. levél*ben is ír. A *Színjáték* gyakran visszatérő alapmotívuma – önmagával és más személyekkel összefüggésben – a megbecstelenítés intézménye és ennek törekeny jogi megalapozottsága (p.24). Steinberg e ponton részletesen elemzi a megbecstelenítés – Alighieri korában létező – két jogi formáját, az *infamia juris*-t (jogi megbecstelenítést) és az *infamia facti*-t (tényleges megbecstelenítést). Justinianus *Digestája* glossza-íróinak meghatározása szerint az *infamia juris* alapvetően a jó hírnévtől (*existimatio*) való megfosztást (vagy annak jelentős csökkentését) jelentette. A vádlottal szemben gyakorolt jogkorlátozásról van szó, különösen a megbízhatósága (*fides*) tekintetében. A kor jogászai az *infamia* megvalósításának három formáját különböztették meg: *per sententiam* (vagyis szabályos jogi eljárást követően), *ipso jure* (melynek esetében az *infamia* a bűncselekmény elkövetésének pillanatától – eljárás hiányában is – érvénybe lép), valamint *ex genere poenae* (megalázó büntetések révén). Az *infamia* e három formája meghatározása által a középkori polgári jogászok alapvetően jogi keretek közé akarták illeszteni a megbecstelenítés intézményét, maximálisan kiküszöbölve az *infamia facti*-t (és ez utóbbi vonatkozásában kizárólag a *Corpus iuris civilis*-ben felsorolt néhány esetet vizsgálták), míg ellenben a kánonjog keretein belül az *infamia facti* érvényesülésének szélesebb tere volt, mindenekelőtt III. Ince pápa dekrétumainak köszönhetően, melyeket az 1215-ös IV. Lateráni Zsinat szentesített (pp.24-27). III. Ince pápa célja az *infamia facti*, ill. a *purgatio* intézményének bevezetésével az volt, hogy a papságnak lehetősége legyen (bűneik nyilvános beismerésével) megtisztulni és így a becsületükön esett foltot kiiktatni. Ugyanakkor az észak-italiai városállamokban (Comune-kban) az *infamia factis*-t az állampolgárok és a bűnözők hatékonyabb büntetése végett alkalmazták. Ennek révén lehetséges volt bizonyos (büntető)jogi eljárások lebonyolításának felgyorsítása: a polgári jogászok (jelen kontextusban kizárólag a kánonjog művelőitől való megkülönböztetés végett alkalmazzuk e kifejezést) feljelentés hiányában is nyomozhattak feltételezett bűncselekmények vonatkozásában, ill. megvádolhattak személyeket.

Alighieri életét – az említett firenzei hatalomváltást követően, dokumentálhatóan – mind az *infamia facti*, mind pedig az *infamia iuris* közvetlenül érintette: nyilvános feljelentés alapján (*fama publica deferente*) inkvizítori eljárás (*per inquisitionem*) révén léptek fel vele szemben. A közhivatali funkcióktól való eltiltás, akárcsak a száműzetés az említett *ex genere poenae* keretei közt lett megfogalmazva a vádiratban, ugyanakkor a fő vád – egyben a jogi megbecstelenítés fő forrása – Alighierivel szemben a legáltalánosabb értelemben vett sikkasztás (közpénzek inadekvát felhasználása) volt. Mivel e bűncselekmény a közjót érintette, Dante neve a sikkasztás vádjával társítva kellett megjelenjen a nyilvános polgári iratokban, hogy ezáltal Alighieri a közvéleményben és a kollektív emlékezetben becsületétől megfosztódjék (p.30). Mindez a *Színjáték* első két részének, a *Pokolnak* és a *Purgatóriumnak* – masszívan középkori jogelméleti megalapozottságú – esztétikai aspektusai szempontjából is releváns: Dante, sajátos realizmusával és elidegenítő költői leírásaival minden egyes általa vizsgált bűnt/bűnöst egyfajta kvázi-jogi eljárás alá helyez, melyben az adott bűn valamennyi releváns aspektusának feltárására és a bűnös cselekedeteinek mérlegesére törekszik a célból, hogy – jogi és etikai értelemben – a lehető legjobban alátámassza a „vádat”, melynek alapján az adott bűnös a Pokol ill. a Purgatórium egy meghatározott helyén bűnhődik. (A *Színjáték* fikciójában – implicite – a megfellebbezhetetlen ügyészi vád és bírói ítélet forrása elvileg maga Isten, illetve az Isten nevében folyamatosan vádoló, bíraskodó, ítéletet alkotó Alighieri.) A dantei Pokolbeli büntetés terminus technicus-a a *contrappasso* (*ellenlépés* vagy *válasz lépés*), mely egyfajta retributív (jutalmazó/kölcsönös) igazságszolgáltatás: ennek révén a pokoli büntetés (az örök elkárhozás keretei közt érvényesülve) a földön elkövetett bűn vonatkozásában a megátalkodott (nem-bűnbánó) bűnös túlvilági létében – negatív értelemben – kiteljesíti a bűnös személyiségét, avagy a bűn és a büntetés bizonyos értelemben azonosul egymással az adott elkárhozott Pokolbeli létében; ellenben a purgatóriumi büntetések célja a

bűnös (ugyanakkor bűnbánó) lelkeknek átmeneti büntetés révén történő megtisztítása a célból, hogy üdvözülhessenek.

Továbbra is az *infamia ex poenae* vizsgálatával összefüggésben mutat rá Steinberg arra, hogy a *contrappasso* mint – a *Színjátékban* centrális – elv Arisztotelész *Nikomakhoszi Etikájára* vezethető vissza: ennek megfelelően minden elkövetett bűnt egy azzal megfelelő szenvedéssel kell megfeleltetni. Aquinói Tamás – a *Nikomakhoszi Etika* kommentátoraként – ezen elvet a zsidó *megtorlás törvényére* vezeti vissza (vö. *Summa Theologiae/A teológia foglalatata*, II II LXI 4). A *contrappasso* explicit megfogalmazása Bertrand de Born trubadúr szájába adva a *Pokol* egyik valóban horrorisztikus énekében valósul meg (*Pokol XXVIII* 130-142): a trubadúr II. Henrik angol király ellen lázította annak fiát, Henrik herceget – tehát egymáshoz családilag szorosán kötődő személyeket –, ezért a büntetése az (mint mondja Dante-zarándoknak maga az elkárhozott), hogy feje külön lett választva a törzsétől és a fej nélküli test fejét a kezében hordja. A trubadúr az ének utolsó, 142. sorában fogalmazza meg tehát nyíltan a *contrappasso*-t: „«Così s’osserva in me lo contrapasso»” (‘Így látható bennem az ellenlépés’). Dante ugyanezen énekben jeleníti meg feltárt belekkel Mohamedet, a középkori felfogásnak megfelelően az egyházi szkizma emblematiszta alakját: mivel szakadást idézett elő az Egyházban, hasa felhasított. A fejezet egyik záró gondolatának megfelelően a *contrappasso*-t Dante olyan (lényegében a Pokolbeli) bűnösök esetében eszközli, akikre alkalmazható – a korabeli jogi terminológiának megfelelően – a *summa infamia* (a lehető legnagyobb becsület-fosztás) elve. Dante jogi eljárásra emlékeztető bűn-elemzései és az ebből levezetett büntetései szorosán kötődnek sajátos „középkori avantgárd” költői kreativitásához, másképp kifejezve a *Színjátékban* a jogelméleti alapú eszmefuttatások és a kreatív költészet egymásra kölcsönösen hatnak (p.65).

A második, tehát az *arbitrium*-ot vizsgáló fejezetben a szerző mindenekelőtt a dantei *szabad akarat*-felfogás jogi dimenzióit elemzi. Központi jelentőségű az itt tárgyalt témák közt a Purgatórium hegyének csúcsán (fennsíkján) található Földi Paradicsom, melyet sok elemző, pl. Ernst H. Kantorowicz a negatív szabadság helyeként látott (ahol tehát immár nem érvényesülnek az Egyház ill. a Birodalom jogi intézményei, s ellenben ahol a művész/költő gyakorolhatja sajátos politikai szuverenitását). Steinberg – mint már jelen recenzióban volt erre utalás – más olvasatot javasol: amint a *Purgatórium XXVII*-ben Dante „önmaga urává” koronáztatja magát, ezen új pszichológiai szabadsága jogi jellegű diszkrecionális elveken alapul, nem a politikai szuverenitáson. A dantei Purgatórium felfogható olyan (a Pokolban már megvalósítottól eltérő) virtuális utazásként, melyben az utazó – Dante – tökéletesen elsajátítja és interiorizálja a törvényt, és ennek veti alá az akaratát, a gondolkodását. Sokszor értelmezték a versengés függvényében Dante és az őt vezető Vergilius (a *Színjátékban* többek közt az értelem allegorikus alakja) viszonyát: ennek alapján Dante meg akarja haladni, túl akarja szárnyalni költői-filozófiai példaképét. Valójában – mutat rá Steinberg – Dante középkori gondolkodóként az antikvitás és a saját kora közti kontinuitás tézisének vallotta, mindenekelőtt jogelméleti alapon. Így az ő valóban „avantgárd” költői innovációi mindig az egyes jelenségekre/esetekre vonatkozó specifikus törvényszerűségek érvényesülése és a – jog által megalapozott – hagyomány folytonossága függvényében valósultak meg (pp.67-68).

Steinberg saját interpretatív tézise kifejtése céljából Kantorowicz két jelentős művének egyes tételeit idézi fel. A *The Sovereignty of the Artist: A Note on Legal Maxims and Renaissance Theories of Art* című (1965-ös) munkájában Kantorowicz a reneszánsz művészeti elméletek fő forrásaként a középkori jogelméletet jelöli meg, a jogalkotónak azon Istenéhez hasonló képességére összpontosítva vizsgálódását, mely képességnek köszönhetően a semmiből képes teremteni valamit (*de nichilo facit aliquid ut Deus*). E formulát főleg a kánonjogban használták a pápai *plenitudo potestatis* (teljes/abszolút hatalom) elv alátámasztására, ugyanakkor a reneszánszban a fentebb idézett formula alapján az fogalmazódott meg, hogy a művész valami többletet ad a természetnek, nem pusztán utánozza azt. Így mind a jog, mind a

művészet alkalmas a valóság átalakítására. Kantorowicz eszmefuttatásában tehát a jog és a művészet imént vázolt politikai teológiája a reneszánszban bontakozik ki, de Dante mindennek előfutára volt – és e ponton válik fontossá, amit Kantorowicz már az 1957-es *The King's Two Bodies: A Study in Mediaeval Political Theology* című, nagy hatású művében megfogalmazott a *Purgatórium* XXVII 136-142-vel összefüggésben ([Vergilius mondja Danténak:] 'szabad, igazságos és ép immár a te akaratod / és vétek volna nem követni azt: / így tehát rád teszem a koronát és a mitrát' [140-142]). A koronával és a mitrával (a császári és a pápai hatalmi szimbólumokkal) együtt Dante szuverénvé válik, önmagában megvalósítva a „király két testét” (felülemelkedve az egyházi és a szekuláris intézményeken). Kantorowicz e dantei passzust lényegében a XVII. századi abszolút monarcha leírására használta fel (az alkotmányos állam kialakulását elemző diskurzusa egyik elemeként), miközben – mutat rá joggal Steinberg – a középkorban ilyesféle abszolút hatalommal nem rendelkezhetett sem a pápa, sem a császár, mindkettő a világi jog ill. a kánonjog által szigorúan korlátozott szuverén volt (függetlenül attól hogy egymás hatóköreibe – jogsértés révén – gyakran beavatkoztak). Így is Kantorowicz érdeme, hogy a *Purgatórium* idézett sorai kapcsán Dante szabad akarat-konceptióját elmélyülten elemezte (68-70).

Ugyanezen sorokat a közelmúltban – Steinberget megelőzően, és részben Kantorowicz fentebb idézett interpretációját gondolva tovább – Albert Russel Ascoli elemezte (in *Dante and the Making of the Modern Author* [2008]): konklúziójának megfelelően e koronázási jelenetben Dante autonóm és szuverén (költői/művészi) szubjektivitást nyert el, miáltal szabadabbá tette önmagát mind a császártól, mind a pápától, ill. a (skolasztikus) filozófiától. Steinberg Ascoli értelmezését – annak érdemei elismerése mellett – sem tartja adekvátnak, t.i. Dante (Steinberg szerint) nem a fennálló földi intézményektől akart megszabadulni, hanem azt szándékozta megmutatni, különösen a *Purgatórium mint virtuális jó kormányzat* képének felvázolásával, miképp működhet adekvát módon a két fő intézmény (császárság és pápaság), valamint az ezekhez kapcsolódó további társadalmi intézmények, mindenekelőtt tehát a jog kontinuitásának előfeltevéseivel (fenntartva, hogy értelemszerűen a jog olyan társadalmi intézmény, amelyen az összes többi társadalmi intézmény alapul). E ponton Steinberg hangsúlyozza, Dante számára a szabad akarat azt jelenti, hogy az akarat szabad bizonyos – az adekvát döntést akadályozó – szenvedélyektől, és nem azt jelenti: valamit-akarni (pp.71-73). Steinberg rámutat: Dante a *Monarchia* I/XII-ben az elmét egyfajta ideális államként jeleníti meg: az *arbitrium* (szabad akarat) tehát nem egy szuverén, aki uralja a lelket, hanem egy bíró, aki az értelem parancsait veszi figyelembe. A szabad akarat nem abszolút jellegű, hanem épp saját törvényi természetéből, szabályoknak-alávetettségéből merít erőt. A szabad akarat alkalmazását értelemszerűen Dante is korlátok közt képzelte el. Így tehát az idézett purgatóriumi jelenetben megjelenő (korlátozott) szuverenitás épp hogy az ellentéte a később Bodin és Hobbes által felvázolt abszolút szuverenitásnak: a *Purgatórium* csúcsán levő személy politikailag, pszichológiailag és költőileg behatárolt értelemben vált szabadabbá. Dante e ponton többek közt abban az értelemben is szabadabbá válik, tehát azon értelemben is gyakorolhatja *arbitrium*-át, hogy Vergilius (az értelem, továbbá a birodalom és a jog allegorikus alakjának) küldetése véget ér, Matelda (a *vita activa* allegorikus alakjának) Dantét a Földi Paradicsomon való átvezetését követően az Égi Paradicsomban immár Beatrice, a filozófia, a teológia, a kinyilatkoztatás és a *vita contemplativa* allegorikus alakja vezeti Dantét – t.i. a Paradicsom megértéséhez ezen utóbbi (Beatrice által megtestesített) intellektuális formák/struktúrák szükségesek (pp.74-77; 100-106).

Steinberg külön kitér – a diszkrecionális jog, a vallomás és a kínzás kérdésével összefüggésben – a *Pokol* V. énekében „Isten bírójaként” megjelenő (Dante által a vergiliusi *Aeneis*-ből adaptált) Minósz alakjára, akinek a bűnös lelkek „önként adnak beismerő vallomást” bűneikről (igaz, olykor fenyegetés hatására), és akiket Minósz – bűneik függvényében – a megfelelő Pokolbeli körbe ítélt/utal (pp.89-92).

A harmadik fejezet fő témája a *privilegium* (tehát *előjog/kiváltság*), mely a *Színjáték* dramaturgiáját tekintve kulcsfontosságú: Dante élő emberként való utazása a túlvilág tartományain keresztül önmagában egy rendkívüli, Isten által biztosított, jogi szinten is értelmezhető – pl. a pápai vagy a diplomáciai mentességhez hasonlítható – privilegium. Steinberg rámutat: míg a XII. századi *Decretum Gratiani* a privilegiummal összefüggésben azt hangsúlyozta, hogy az – egyfajta privát-törvényként – kizárólag magánszemélyekre vonatkozhat, Dante korában e fogalom jelentése/definíciója úgy módosult, hogy a privilegium az, ami egy egyént mentesít a *ius commune*-ből származó kötelezettségek érvénye alól, immunitást biztosítva tehát az adott egyén számára azon kötelezettségek viszonylatában. Mindez elkerülhetetlenül a közjog általános érvényének radikális csökkentését jelentette (pp.109-110). Tehát a túlvilági utazás folyamán Dante-szereplő és vezetője, Vergilius (kvázi jogi értelemben) mentesül minden olyan kötelezettség/akadályoztatás/determinizmus alól, melyet pl. az említett Minósz, továbbá Kharón és más pokolbeli szereplők kényszerítenének Dantéra (első látásra egy közönséges, pokolra jutott léleknek nézve őt). Amikor e Pokolbeli szereplők az egyes jelenetekben felfogják (többnyire Vergilius közlése nyomán) Dante-zarándok immunitását a Pokol törvényei vonatkozásában, egyben Isten fennhatóságát és mindenhatóságát ismerik el a Pokol tekintetében is (p.115). Dante-szereplő és Vergilius immunitásának legradikálisabb megkérdőjelezése Dis város kapuinál történik meg (a *Pokol* VIII. és IX. énekében), ahol a várost őrző démonok nem engedik be a két utazót, aki utóbbiak csak egy égi küldött beavatkozásának köszönhetően jutnak a városba (ahol az eretnekek tüzes sírjai is találhatóak), mely égi küldött – Steinberg eszmefuttatásának megfelelően – e közbelépésével helyreállította a birodalmi jog átmenetileg megkérdőjelezett érvényességét (p.129).

A privilegium további emblemikus alakja utikai Cato, aki – pogány és öngyilkos volta ellenére – a *Színjáték*ban a Purgatórium őre. Az öngyilkosok, a *Pokol* XIII. énekében leírtak szerint, vérző fák formájában szenvednek (az öngyilkosok ligetét alkotva), ellenben Cato öngyilkosságát szabadság-megőrzési tettként értékeli Dante (a zsarnok Cézárral szemben, akit pedig Dante a kiváltképp autentikus értelemben vett római császárnak tekint). Cato tehát – radikális szabadság-eszménye okán – privilegiumban részesült, analóg módon Vergiliusszal, aki Limbus-lakóként Minósz pokoli ítélete alól mentesülve kíséri végig Dantét (aki utóbbira pedig élő mivolta miatt nem érvényesek a túlvilág törvényei). Cato esete analógiát mutat Traianus (Dante szerint igazságos császár) és Ripheus (az *Aeneis* Dante szerint igazságos hőse) esetével, akiket – pogány létük ellenére, ugyanakkor tehát mint az igazságosság bajnokait – Dante a Paradicsomba helyez.

A negyedik fejezet témája – mint említve volt – a *pactum*, melyben a szerző a középkori szerződésjog egyes releváns aspektusait – és ennek dantei irodalmi adaptációját – járja körül. Steinberg bizonyos részletességgel tárgyalja a középkori jogelméleten belül a *pacta nuda* és a *pacta vestita* distinkcióját, amely – a római jogból kiindulva, de ahhoz képest újabb jogi kategóriákat is alkalmazva – az informális megegyezés és a törvényes szerződések megkülönböztetését jelenti. E megkülönböztetés kodifikálása azért is volt szükséges, mert a hétköznapi gyakorlatban különféle intézmények – pl. az Egyház – e különbségtétel ellen hatottak (p.153). Steinberg a *Pokol* XXVII. énekére fókuszálva mutatja be a Pokolbeli szerződések és a Pokolbeli puszta („meztelen”) megegyezések témakörét. Mint írja, Dante-zarándok több Pokolbeli szereplővel szóbeli megállapodást köt: pl. a szodomitáknak – köztük egykori mesterének, Brunetto Latini-nek (*Pokol* XV) – örök hírnevet ígér a földön, de egyben azonnal át is hágja a megállapodást, hiszen e személyek pokoli sorsának elkerülhetetlen feltárása révén hírhedté (rossz hírnevűvé) teszi őket. Az öngyilkosok ligetében (*Pokol* XIII) az *infamia* elől öngyilkosságba menekült költő-politikusnak, Pier della Vigna-nak Dante-zarándok megígéri, hogy rehabilitáltatja a földön, de mindez (öngyilkossága okán) nem változtat Pier della Vigna örök pokoli kárhozátán. E paradoxonok ellenére Steinberg szerint a

Dante-szereplő és a Pokol egyes lakói közt létesült szóbeli, (teljesíthetetlen) ígéreten alapuló megállapodások allegorikus értelemben érvényben maradnak (p.158). Ezen ígérek tekinthetők szónoki megfogalmazásoknak, melyek révén Dante kifejezésre juttatja valamely személy iránti intellektuális értelemben vett nagybecsülését, ugyanakkor az ígélet – és így az erre alapozott megállapodás – implicit teljesíthetlensége a pokoli elkárhozás megváltoztathatatlanágát jelenti, miáltal minden egyes ilyen esetben világosan látható, hogy Dante-szereplő a vele kapcsolatba lépő Pokolbeli szereplőket egyrészt intellektuális, másrészt morális/spirituális szempontból ítéli meg, és hogy e két megítélés közt gyakran éles diszkrépancia van.

A *Pokol* XXVII. énekében a csalók és hamis tanácsadók közt találjuk Guido da Montefeltro-t, aki Dante-zarándok azon ígéletére mondja el saját történetét, miszerint a földi világban Dante jó hírnevét terjeszti majd. Guido, aki élete bizonyos pontján (bűneit megbánva) ferences pap lett, tanácsokat adott VIII. Bonifác pápának a Colonna-családdal összefüggésben, akik nem ismerték el e pápa legitimitását. Bonifác pápa előre-feloldozást ígért Guido-nak, aki erre alapozva azt a tanácsot adta a pápának, hogy amnesztia-hirdetést szimulálva a Palestrina-erődben menedéket nyert Colonna-családnak, amint azok elhagyják az erődöt, támadja meg őket. E történetben három – egymással kölcsönhatásban álló – megállapodás azonosítható: (1.) VIII. Bonifác előre ígéletet tesz Guido feloldozására, cserébe a stratégiai tanácsért; (2.) Guido tanácsára a pápa amnesztia formájában (hamis) megállapodást köt a Colonna-családdal; (3.) Guido, miáltal a Pokolban elmeséli a saját történetét Dante-zarándoknak, megállapodást köt Dantéval abban az értelemben, hogy ez utóbbi jó hírnevét terjeszti majd az élők világában, továbbá (előzetesen) hírt kap Dantétól szülőföldjéről, Romagna-ról. A tény, hogy Bonifác pápa előre megfontoltan megszegte az amnesztia-ígéletét a Colonna-családdal szemben, a dantei narratívában automatikusan érvénytelenítette a pápai feloldozás-ígéletet is Guido irányában, valamint Dante ígéletét Guido jó hírneve keltését illetően (míg Romagnáról röviden beszámolt még Guido beszédét megelőzően; pp.159-161). A *Színjáték* más helyei alapján és történeti tények alapján is tudható (mint már volt erre utalás), hogy VIII. Bonifác Dante legnagyobb politikai ellenfele volt, akit Dante pokoli elkárhozásra ítelt (több más pápával együtt). Steinberg meglátása szerint a teljes fenti paradox szituáció költői megjelenítésének célja Alighieri részéről a drámai feszültségkeltésen és feloldáson túl az, hogy érzékeltesse, mennyire törékenyek a puszta megállapodások. A hangsúly itt természetesen a pápa szószegésén van: ha a pápa, a keresztény *ethos* legmagasabb képviselője nem tartja be a jóhiszeműségre alapozott megállapodásokat, az lehetetlenné teszi a béke-megállapodást, egyben a társadalmi szerződést (p.161).